

NYELVÉSZ-MEGJEGYZÉSEK ADY KÖLTŐI HANGTANA ÉS RITMIKÁJA KAPCSÁN

Mint felhőbe bújt nadrág, úgy érzem magam, amikor nyelvész létemre irodalmi-esztétikai kérdésekről kell szólnom. Annyira légiesen finom az irodalmárok nyersanyaga, oly szer-teágazó problematikájuk — és annyira szinte testidegen, durva az az eszköztár, amit mi nekik közvetlenül nyújtani tudunk. Mit változtat ezen, ha modern szabású és (vagy inkább: de?!) gépi nadrág vagyunk? Így most sem kívánok beleavatkozni abba a vitába, amely az Irodalomtörténet hasábjain Ady költői hangtana, ritmikája, verseinek elemzése körül kialakult;¹ inkább néhány nyelvész-megjegyzésre szorítokozom e vita margóján (ürügyén?).

I. *Hangstatisztika* — 1. — Hogy hasonlatom nem túlzás, az mindjárt kiderül, ha meggondoljuk, mit is adunk mi, amikor közreadjuk Ady összes költői műveinek fonémastatisztikáját.² Adjuk az egyes fonémák előfordulási arányát az egész életműre, az egyes kötetekre, azon belül — ahol ilyenek vannak — az egyes ciklusokra vonatkozóan. Ez más szóval annyit jelent, hogy felőröljük a 13 kötetet, szépen szétválogatjuk fonéma-elemeit és mennyiségileg jellemezzük: az első kötetben volt ennyi meg ennyi *a, d, b, bb . . . z, zz, zs, zzs* elem, a másodikban ennyi meg ennyi — és így tovább. Tehát a költői hangtanon nagy durvítást követünk el: elszakítjuk a hangokat-fonémákat egymástól, csoportosulásaiktól, csak pusztán, in abstracto közöljük a mennyiségüket.

Ezek után szinte az a csodálatos, a végtelen anyag türelméről, fokozatos természettudományos eszközökkel való megközelíthetőségéről tanúskodó az a tény, hogy még így is nyertünk értékelhető eredményeket. Így például — amint erről

¹ SZILÁGYI PÉTER: *Verstani megjegyzések Király István Ady-könyvéhez*. It. 1975. 759–777 — KIRÁLY ISTVÁN: *A verselemzés kérdéseiről*. It. 1975. 973–1003.

² JÉKEL PÁL — PAPP FERENC: *Ady Endre összes költői műveinek fonémastatisztikája*. Bp., 1974. (A továbbiakban: *AdyStat*)

az *AdyStat* megfelelő helyén írunk — kiderült, hogy Ady legelső, Debrecenben közzétett kötete (*Versek*, 1899) tisztán e felszecsakázott hanganyagát tekintve is csillagfényű távolságra van az összes többi kötet hasonlóan feldarabolt-csoportosított hanganyagától. Erre a kötetre, ha pusztán csak az egyes fonémák előfordulási számát nézi is (illetőleg: csak azt nézi — nem tekint rímre, ritmusra, alliterációra, hogy ne is beszéljünk képről, eszméről és így tovább) — bármely gép nyugodtan kimondaná: „e szövegek szerzője nem ugyanaz az ember, aki az *Új versek*, *Vér és arany* stb. című szövegek szerzője”. (Persze, most, hogy Ady esetében ekkora — a szó szoros értelmében vett „hangbeli” — különbséget tapasztaltunk egyazon költőn belül, már óvatosabbak leszünk és megtaníttuk a gépet arra, hogy egy következő hasonló esetben kb. így nyilatkozzék: „igen kicsi a valószínűsége annak, hogy ugyanaz az ember stb.”. Megjegyzendő, azóta sem találtunk ekkora különbséget egyazon szerzőn belül, átnézve jó néhány költőt.) Érdekes ugyanakkor, hogy a *Még egyszer* (Nagyvárad, 1903) összhangzását tekintve már benne van az Ady-bolyban — alig messzebb a teljes hangzó Adytól, mint az *Új versek*, és például érezhetően közelebb, mint a *Vér és arany*, vagy kivált a *Margita élni akar*. Költőnk tehát a szó szoros értelemben vett „hangját”, úgy látszik, előbb találta meg, mint egész-önmagát — ha ez utóbbin azt értjük, hogy Ady mint Ady az *Új versektől* kezdődik, hogy ő ott lett ő. Ennek megállapításával azután meg is áll a tudományunk — ez erőnk és gyengeségünk. Kívánságra meg tudjuk vizsgálni a fiatal (debreceni) Ady kortársait, hogy hát ha az az első kötet nem őrzi hasonlót, akkor kire; további dirib-darabolásokat tudunk esetleg végezni, hogy kimutassuk, mely tényezők összjátéka hozta létre e nem várt (vagy éppen-séggel nagyon is várt) eredményt, és így tovább. Ha azonban e megállapított tényből le kívánjuk mi magunk vonni az irodalomtörténeti, esztétikai értékelést, amit olykor hasonló esetben esetleg megpróbálunk, akkor tudatában vagyunk annak, hogy egy más — bár társ- — tudomány terrénumára törtünk, ehhez megfelelően igyekszünk külön felkészülni.

Az egyszerű fonémákra-darabolás vezetett el bennünket arra a meglepő eredményre, hogy Ady versei aránylag több mássalhangzót tartalmaznak, mint saját prózája (a mássalhangzók aránya verseiben 59,17 %, néhány év teljes prózájában — 57,78%) — azután ezen a nyomon elindulva kiderült, hogy az egész átvizsgált eddigi magyar költészet mássalhangzósbab, mint a „Fedettívű hegesztés” vagy ehhez hasonló, kontrollként feldolgozott, remekművek; hogy tehát a szakmai, újságnyelvi stb. szövegek „dalolnak”, költészetünk pedig „kopog” (vagy legjobb esetben „zörög”: zöngés mássalhangzó és szonáns valóban több volt költői szövegeinkben, mint a szemlegésekben). Vagyis a magánhangzók-mássalhangzók esztétikai szerepét át kell, úgy látszik, értékelnünk; eddig — pszicholingvisztikailag tisztázandó okokból — valami előítélet rabjai voltunk a magánhangzók szerepét illetően. (És akkor talán nem lesz olyan fájdalmas az a csapás, amit irodalmár-olvasóim magyar szívére kell most mérnem: kiderült — egyelőre kis minta alapján —, hogy Turgenyev egyes prózaversei aránylag több magánhangzót tartalmaztak, mint ugyane prózaversek művészi magyar fordításai. Lázasan kutatunk tovább, lényegesen nagyobb anyagon — hátha kiderül, hogy mégiscsak a magyar szövegek a magánhangzógazdagabbak. Ha ez jó nekünk?)

Ezekhez az eddig is közölt eredményeinkhez hadd tegyek itt újként egyet. Megvizsgáltuk költőink hangzásbeli közelségét-távolságát. És itt kiderült, hogy legközelebb egymáshoz Babits és Szabó Lőrinc összes versei állnak, majd Ady és József Attila, Ady és Babits stb. — mindeddig alig valami meglepő, ezt vártuk, legföljebb mi csak meg is mértük az eddig megmérhetetlennek gondoltat. Ámde: kiderült hogy ettől az Ady—József—Babits-stb. bolytól elég messze van — magának Ady-nak a prózája. Pontosabban szólva: Ady összes versei összhangzását tekintve sokkal közelebb áll az említett költők bármelyikéhez — mint saját magához, amikor prózát ír. Ha jól értelmezem ezt a matematikai helyzetet, akkor ez azt jelenti, hogy valóban van 20. századi magyar költői nyelv tisztán

hangzását tekintve (és a hangokat a fentebb jellemzett, fel-darabolt, elszigetelt módon vizsgálva!); ettől érezhetően elűt a széppróza nyelve (még távolabb valahová kerültek az említett technikai, újságnyelvi stb. kontrollok). A mérési eredmények mindenesetre megvannak már talán egy éve is — azóta gondolkodunk rajta, hogy helyes-e itt röviden jellemzett értelmezésük; ezért is nem közöltem eddig a pontos szám-szerű eredményeket.

2. *Hangstatisztika* — 2. — És azért nem csak ez a darabolás, szétroncsolva-mennyiségi vizsgálás létezik már. Példaképpen egyetlen szovjet tanulmányra szeretnék hivatkozni.³ A szerző egy „kompjutábilis”, vagyis számítógépen megoldható módszerrel dolgozott ki arra, hogy megállapítsuk: vajon ez vagy az az elem egyenletesen oszlik-e meg, vagy hajlamos a csomósodásra, a kompakt elhelyezkedésre. Ha — mint ő teszi — az „ez vagy az az elem” helyébe rendre berakjuk az egyes fonémákat, akkor egyrészt az egyes fonémák vonatkozásában megkaphatjuk „csomósodási”, „csoportosulási” hajlandóságukat, másrészt az egyes szövegeket is jellemezhetjük aszerint, hogy szép szabályosan oszlanak-e meg bennük az egyes elemek, avagy „csoportosulnak”. Nyilván ez utóbbiak lesznek költői szöveg-gyanúsak. És tulajdonképpen, ha az előző pont záró bekezdésében elmondott mérési eredmény a „XX. századi magyar költői nyelv-hangzás”-t illetően ezen a magasabb szinten jött volna ki, azon kevésbé csodálkoznék. Eleve várható, hogy a költői nyelv ebben az értelemben szemcsésebb, egyenlőtlenebb el-oszlású lesz az alliterációk, rímek stb. miatt. (E módszer kipróbálásához még nem kezdtünk hozzá, több kollégámnak, munkatársamnak a figyelmébe ajánlottam eddig, de még egyikük se harapott rá. Lehet, persze, hogy nem jó módszer.)

3. *Egyes versek hangjainak leszámllálása*. — Nem kell azt gondolnunk, hogy egyes kisebb versek hangjainak a leszámllálása immár, a korszerű, gépi stb. metodika jóvoltából szükségtelen-

³ Ю. И. ЛЕВИН: *О количественной характеристике распределения символов в тексте*. Вопросы языкознания 1967. 6:112–121.

né vált, sőt. Íme, néhány meggondolás ezzel kapcsolatosan. Mielőtt bármiféle gépi munkához hozzákezdünk, jó megelőző emberi-kézi tapasztalatra támaszkodnunk. A gépi feldolgozás teljesen elidegeníti tőlünk az anyagot; ehhez a helyzethez számos természettudományos ág képviselői, például az elméleti fizikusok, hozzászoktak, nekünk most kell hozzá szoknunk. Ha mi egyszer a gépbe beadtuk az anyagot, akkor többet képtelenek vagyunk azt ellenőrizni, amint azt például most Király István megtette (és talált — *horribile dictu* — egy u -t vagy egy r -t). Mi csak kész számokat kapunk vissza — azokat kell elhinnünk vagy azokban kell kételkednünk, az eddigi közvetlen emberi tapasztalatok, józan paraszti eszünk, intuíciónk alapján. Ha elhittük őket — akkor ezekre kell valamilyen hipotézist építenünk. Csak egyetlen esetet erre. Előbbi példánkban az egyes kötetek, a költői-nem költői szövegek egymáshoz mért távolságát egy 66 dimenziós térben képzeljük el. (66 fonéma volt, minden egyes fonéma ad egy-egy dimenziót, e dimenzióban a számértéket e fonéma előfordulási aránya szolgáltatja — mindez egyébként nem túlságosan lényeges e példa megértéséhez.) E 66 dimenziós térben mondtuk, hogy Ady egyik kötete igen messze van többi kötetétől; hogy Ady vers-hangzása viszonylag messze van próza-hangzásától stb. „Nagy sora van annak” cégünknel, hogy ezekhez az eredményekhez eljutottunk. Előzetesen ugyanis (mellhártyagyulladásal feküdvé itthon — Fónagy Iván májgyulladás alatt szülte közismert költői számait) manuálisan, egy kis mechanikus számológépet tekergetve, ugyanezen távolságokat e 66 dimenziós térben kiszámoltam egyes etimológiai rétegekre. Így közvetlenül számomra is ellenőrizhető módon, egyébként is jól interpretálható eredményeket kaptam: a finnugor eredetű szavak összessége közel volt a magyar belső fejlődés eredményeképpen létrejött szavak összességéhez; ezekhez elég közel kerültek még a török eredetűek, ám távol a német, latin-görög származásúak stb. *Quod erat* — nem is *demonstrandum*, hanem *expectatum*. Felgyógyulva és munkahelyemre bemenve matematikus-kollégám jóváhagyta az általam manuálisan alkal-

mazott módszert és rögtön kidolgozott rá egy számítógépes programot. (66 dimenziós térben távolságokat számolni — elég fárasztó dolog, mechanikus, unalmas; valóban máj- vagy mellhártyagyulladás kell hozzá.) És akkor kijöttek az első gépi eredmények, más anyagon: Gulyás Pál épp oly közel volt József Attilához, mint Juhász Ferenchez, Babits távol volt az első kettőtől, de közelebb az utóbbihoz — és így tovább. Vagyis teljes értelmetlenségek jöttek ki — ezt annak alapján mertem biztosan állítani, hogy ezt megelőzően magam manuálisan végigszámoltam ilyesmiket. Így aztán ahelyett, hogy a módszert elvettem volna vagy éppen e számok alapján kezdtem volna valamiféle hipotézisek gyártásába, új programot kértem. Az új program is hasonló értelmetlenségeket hozott ki, azt is visszadobtam. És így tovább: a harmadik vagy a negyedik program elkészültekor derült ki, hogy valami kis hiba csúszott bele — azt kijavítva már valóban értelmes számokat kaptam vissza; azóta e tárgykörből matematikus-kollégámnak egy nagyobb értekezése is elkészült stb. Ez távolról sem azt jelenti, hogy a gépben nem kell bízni. Csak azt, hogy az emberben jobban. Ehhez azonban előzetes közvetlen emberi munka kell sokszor (nem mindig).

Továbbá. Az olyan kisebb mintákon kapott eredmények, mint amit egy vers tud adni, jelenthetnek valamit. Így be kell vallanom, hogy az egész fonémaszámlálgatás gépen, amit most már Balassitól Juhász Ferencig számos szerzőre elvégeztünk összesen több millió fonéma terjedelemben, a következőképpen indult meg bennem. Egy kari tanácsülésen ültem, és a gondos jegyezgetés látszatát keltve elkezdtem papíron számolgatni, mennyi is az „l” és az „ll” ebben: „Itt ülök csillámló sziklafalon . . . szellője . . . melege száll stb.” Mert ez valahogy mindig a „Lenge lány, aki szó . . .” zenéjére emlékeztetett, épp a sok „l” és „ll” miatt. Ma már tudom, hogy épp ez az első nyom matematikai értelemben talán rossz volt: az „l” egyébként is egyik leggyakoribb hangunk. (Hasonlóan gyanússá vált azóta számomra néhány „agresszív,” zöngétlen zárhang Fónagy kutatásaiból — azokról is kiderült, hogy igen gyakori-

ak.) Még tovább vizsgálendő, hogy a gyakori, tehát tulajdonképpen szürke elemek hogyan hatnak mégis ránk kisebb min-tákban. Az meg világos, hogy a ritka elemek összesűrűsödése igen informatív: a ritka elemek képesek átlagos előfordulásuk tízszeresét vagy százszorosát is produkálni egy-egy kisebb részletben. („Brumma, brumma, brummadza” — az egész 1932-es József-termés kiemelkedett egyrészt a „sok „dz””, másrészt a „sok hosszú mássalhangzó” vonalán: lényegében ez egyetlen vers miatt.)

És végül. Az *AdyStat*val megadtuk a főbb összehasonlítási pontokat Adyra vonatkozóan. (NB: A többi hasonlóan feldolgozott költőre még nem tudtam kiadót találni, pedig például maga Ady is úgy válnék érthetőbbé, összehasonlíthatóbbá, ha más költőket is látunk mellette. Nem tudnak az irodalomár-kollégák egy erre éhes kiadót ajánlani?) Teljes képtelenség azt várni, hogy minden egyes verset illetően is hasonlóan részletes fonémastatisztikákat adjunk, akár csak ez egyetlen költő vonatkozásában. Az továbbra is valószínűleg az egyes kutatók, irodalomtanárok magánszorgalmára, manuális munkájára lesz bízva. Míg az eddigi manuális munkák megadták nekünk a kiindulási támpontot, az emberi biztonságot — az ez után következőket meg azért lesz érdemes elvégezni, mert azok eredményeit már jobban el tudjuk helyezni az összképben, jobban tudjuk viszonyítani.

4. *Hangszimbolika.* — Ha az előbb azt mondtam, hogy az *Óda* kezdő sorai és az *Ilona* bennem összecsengtek — ezzel távolról sem kívántam azt mondani, hogy a „l”-k „ugyanazt” jelentették számomra a két költeményben. Nem is nagyon tudom, mit jelentettek az egyikben és mit a másikban. A hangok, akárcsak a versmérték, egyáltalán nem semlegesek — de valami rendkívül bonyolult viszonyban vannak a tartalommal, a képekkel. Akárcsak, mondjuk, a zene a filmben: hol előre megsejtet valamely tragikus vagy lírai fordulatot; hol aláfest; hol éppen ellentétbe kerül a közvetlen mondandóval — és így tovább. Világos, hogy a költő, mint egy színes hangos film szerzője-rendezője-operatőrje-főszereplője, a rájuk ragadt han-

gokkal vágja össze költemény-filmje képeit, bonyolult mondanójának sűrített kifejezése céljából.

A vita során felvetődött a „világos” és „sötét” hangok kérdése, ennek kapcsán érdemes szót ejteni az egész hangszimbolikáról. Fónagy ilyen irányú gondolatait tudomásom szerint egy szovjet kolléga, A. P. Zsuravljov, fejlesztette legméreztbben és legnagyobb ívűen tovább nemrég megjelent könyvében.⁴ Zsuravljov könyvében is, magánjellegű információk során is Fónagyot tekinti egyik mesterének; egyébként Platónig megy vissza szellemi ősci keresésében. Előzetes felmérések alapján (megjegyzendő, olyan nagy anyagon és szerteágazóan dolgozott, hogy minden lépésben csak számítógépek alkalmazásával tudott boldogulni) kiválasztott 25 kritériumpárt: jó-rossz, nagy-kicsi, gyengéd-durva, nőies-férfias, világos-sötét, aktív-passzív, egyszerű-bonyolult, erős-gyenge, forró-hideg, gyors-lassú, szép-csúnya, sima-érdes stb. Száz és száz kísérleti alanynak izoláltan hangoztatott egy-egy hangot (az azt szokásosan jelölő betű egyidejű felmutatása mellett); a kísérleti alanyoknak egy 5 osztású skálán értékelniük kellett az adott hangot, mondjuk így: — „nagyon örömteli” (5), „örömteli” (4), „semleges” (3), „szomorú” (2), „nagyon szomorú” (1). A kapott eredmények alapján objektív jellemzést lehet adni az egyes hangokról. („Objektív” = társadalmilag objektív, a mai orosz anyanyelvűek között érvényes.) „Nagyon erős” vagy „erős” például a *v, a, r, o*; „nagyon gyenge” vagy „gyenge” a *ju, p'* (lágú *p*: ne felejtjük el, hogy a hangokbetűk egyidejű ingerként érték a kísérleti alanyokat, innen a „ju” egység, két hang). Számos hang (hang-betű) e szempontból semleges. Vagy, megfordítva, az egyes hangokról a következő állítható: az *a* (orosz illabiális „á”) nagyon egyszerű, nagyon kerek, jó, sima — másrészt férfias, lassú, hideg; a *v* hatalmas, erős, férfias, érdes, rövid. A fentebb emlegetett magyar „l”-hez nyilván a lágú orosz *l'* van közelebb: ez na-

⁴ А. П. ЖУРАВЛЁВ: *Фонетическое значение*. Издательство Ленинградского университета, Ленинград, 1974.

gyon jó, nagyon nőies, nagyon ártalmatlan, nagyon jóságos, nagyon szép, gyengéd, világos, sima, vidám, kerek, örömteli, kicsi. (Az sem mindegy, hogy melyik hang esetében mennyi jellemvonást soroltunk fel. Vannak semlegesebb hangok — kevesebb jellemvonással kiemelve — és karakterisztikusabbak; a *l'* szemmel láthatóan ez utóbbiakhoz tartozik.)

A kísérletet orosz hangokkal számos más nemzetiségűn is elvégezte Zsuravljov, lengyelektől a vietnamiakig. Úgy találta, hogy a más anyanyelvűeknél kapott értékek közel állnak az oroszokénál nyertekhez, hogy tehát a hangszimbolika eléggé univerzális. Egyes eltéréseket jól lehetett magyarázni az egyes nyelvek sajátosságaival. Így például a német kísérleti alanyok az oroszoknál lényegesen előnyösebben (szebbnek) értékelték a lány *ch'* hangot. A szerző ezt a német *-chen* kicsinyítő képző kisugárzásával magyarázza; *ch*hez hozzá lehet tenni talán az *ich* 'én' hasonló irányú hatását. Általában úgy találta, hogy ha valamely hang a kísérleti személy anyanyelvében gyakoribb mint az oroszban, akkor azt a kísérleti személy szebbnek ítéli mint az oroszok. Így a lengyelek számára orosz fülnél sokkal szebbnek hangzottak a különféle sziszegő-susogó hangok (*s, zs, sz*).

Az egyes hangokra kapott mérési eredményeket azután számos irányban alkalmazza a szerző. Így elemez ennek segítségével verseket is. Az orosz alaprepertoárhoz tartozik Puskin *Зимнее утро* (*Téli reggel*) c. verse, amelyet tehát minden orosz gyermek és felnőtt úgy fúj, mint nálunk az *Anyám tyúkját* vagy az „Ég a napmelegtől a kopár szik sarjá”-t: „Мороз и солнце: день чудесный! / Ещё ты дремлешь, друг прелестный — / Пора, красавица, проснись: / Открой сомкнуты негой взоры / Навстречу северной Авроры, / Звездою севера явись!” stb.: „Csodás idő: fagy napsütésben / S te szenderegysz még, drága szépem? / Kelj fel, elmúlt az éjszaka. / Még álom rezg szemed tavában, / Ébredj észak szép hajnalában / S kelj föl, mint Észak csillaga” stb. (Lányi Sarolta). Erre a kis (ötször hat sorból álló) remekre azt kapja, hogy nagyon fényes, ragyogó (яркий — elég nehéz jól

lefordítani ezt a szót), nagyon világos, örömteli; másrészt nagyon nem-sötét, nem-ijesztő és nem-bánatos.

Abban a szerencsében volt részem, hogy Zsuravljov e hangszimbolika-elméletét in statu nascendi ismerhettem meg: egyike lehettem azon tíz vagy száz vagy ezer embernek, akin a szerző elméletének első csíráját hat vagy nyolc évvel ezelőtt kipróbálta, vég nélküli és végtelenül lelkes moszkvai séták során. És mégis, most jön megint a nadrág-mivoltom: túl szép a menyasszony. Okvetlenül ki fogjuk próbálni ezt az elméletet is; két nyíregyházi munkatársam már dolgozik rajta (ti. azon, hogy magyarok hogyan reagálnak az egyes magyar hangokra, magyarok az egyes orosz hangokra stb. — mindezt tömegesen és számítógépen persze). De azért bizonyos kételyeim-fenntartásaim vannak; ezeket azonban nem így, kibic-ként, hanem a kipróbálás során-kapcsán fogjuk elmondani.

5. *Ritmus*. — Élénken figyeljük a ritmus-értelmezés kapcsán folyó vitát-vitákat. Ahhoz, hogy tömegesen, számítógépen kezelhessük ezt a kérdést, valami invariánsnak le kell szűrődnie ezekből a vitákból. Gesunkenes Kulturgutból tudunk (gesunkenes) Maschinengutot csinálni. Nem a kérdés bonyolultsága rettent meg egyelőre, így például a szimultán ritmus, hogy valamit lehet, mondjuk, hangsúlyosan is, meg trocheikusan is ütemezni. Hanem az, hogy még nem érzem eléggé tisztázottnak verstani szakembereink által ezt a kérdéskört; így itt (is) nemhogy nem zavar a vita, de sokkal több vitát várnék, abból biztos leszűrődik valami.

Egyébként volt már hazánkban is, aki a ritmuskutatásba géppel betört.⁵ Más, most készülő, gépi munkáról is tudok, épp a szimultán ritmus vonatkozásában. Mindenféle ritmikái vitához a méltó hozzászólást éppen ezek az elkészült s készülő konkrét gépi kutatások jelentik.

PAPP FERENC

⁵ VOIGT VILMOS: *Számítógépes ritmuselemzési kísérlet*. ItK. 76 (1972). 2 : 203 — 211.